

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

SZERKESZTI
TOLNAI MÁRTON

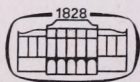
193138

KIEFER FERENC

A MAGYAR NYELV
KUTATÁSÁNAK
ÁLTALÁNOS
NYELVÉSZETI
VONATKOZÁSAI

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1988. FEBRUÁR 15.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

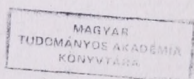
MTA
KIK

684315

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia 1982. évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes és levelező tagok székfoglalói — önálló kötetben — látnak napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtítkárának 22/1/1982. számú állásfoglalása rendelkezett.

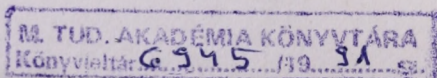
ISBN 963 05 5955 2

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

© Kiefer Ferenc, 1991

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

1. Az általános nyelvészet és a magyar nyelv nyelvészete két külön, de egymástól nem teljesen független diszciplína. A magyar nyelv nyelvészetének egyes eredményei az általános nyelvészet szempontjából sem érdektelenek, és az általános nyelvészet eredményeinek tükröződniük kell a magyar nyelv kutatásában. Egy adott nyelv tanulmányozása és az általános nyelvészet közötti összefüggés természetesen nem mai keletű. Régóta tudjuk, hogy az általános nyelvészet szolgáltatja azt a fogalomkészletet, amelyet egy adott nyelv jelenségeinek leírásánál felhasználunk. A mondat vagy a szó, a főnév vagy a melléknév fogalma nem lehet más a magyarban, mint a németben, az angolban vagy a szuahéliben. Az általános nyelvészet közvetítésével jutnak el hozzánk azok a tudományelméleti és módszertani elvek is, amelyeket a nyelvészeti kutatásban alkalmazunk. Ily módon tudjuk meg például, hogy a nyelvtudományban mi számít érvelésnek, és mi fogadható el magyarázatként. A tudományelmélet fejlődése az általános nyelvészetben is nyomon követhető: minden kornak megvan a maga tudományelméleti mintaképe, ideálja. Más a hagyományos történeti nyelvtudomány tudományelméleti alapja, más a strukturaliz-

musé, és ismét más a generatív nyelvelméleté. Az általános nyelvészet feladata — és talán legfontosabb feladata —, hogy a nyelvi jelenségek magyarázatára elméleteket alkosson. A nyelvelmélet vonatkozhat a nyelv egy-egy aspektusára (ilyen értelemben beszélhetünk például fonológiai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai, pragmatikai, szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai elméletekről), de van olyan elmélet is, amely a nyelv több aspektusáról kíván számot adni.

A nyelvtudomány természetesen a kezdetektől mindig törekedett elméletalkotásra, s általában el is jutott az elméletalkotásnak az adott kor tudományelméleti és módszertani követelményeinek megfelelő fokára. A nyelvelmélet azonban csak a legújabbkori általános nyelvészetben vált központi kérdéssé.

Egy nyelv kutatása akkor válik általános nyelvészeti szempontból igazán érdekessé, ha az nem szorítkozik a nyelvi adatok rögzítésére, leírására, hanem nyelvelméleti problémák megválaszolására is vállalkozik. A magyar nyelv kutatása századunk első felében (pontosabban a hatvanas évekig) többnyire a magyar nyelvtudomány belügye volt. Az általános nyelvészet eredményei vagy egyáltalán nem, vagy csak igen nagy késéssel jutottak el hozzánk. Nem véletlen tehát, hogy a magyar nyelvtudomány az általános nyelvészet fejlődésében nem játszott szerepet. A helyzet azonban a legutóbbi évtizedekben megváltozott: a

magyar nyelv tudománya fokozatosan bekapcsolódott a nemzetközi nyelvtudomány vérkeringésébe. Ez a változás egyrészt annak köszönhető, hogy a magyar nyelv kutatói egyre inkább felismerték az elméletileg megalapozott kérdésfeltevések szükségességét, másrészt annak, hogy a fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai elméletek mindinkább olyan problémákat is felvetettek, amelyek megválaszolásánál a magyar nyelv szerkezetének ismerete bizonyos „helyzeti előnyt” jelenthetett. Világossá vált, hogy az elméleti megalapozottságú kérdésfeltevések a magyar nyelv kutatásában is gyümölcsözőnek bizonyulhatnak, mivel új tények és összefüggések megállapításához vezethetnek, amelyek korábban megmagyarázhatatlannak tűnő jelenségeket is megmagyarázhatnak. Ugyanakkor az is kitűnt, hogy a magyar nyelv szerkezeti sajátosságai új szempontokkal gazdagíthatják az elméletet, s hozzájárulhatnak az elmélet néhány kérdésének tisztázásához. A magyar nyelv kutatásának általános nyelvészeti vonatkozásait ezen kettősség szempontjából érdemes megvizsgálni.

A következőkben a fent mondottakat néhány példa segítségével szeretném megvilágítani. Mivel a legutóbbi két évtizedben mindenekelőtt alaktani és jelentéstani kérdésekkel foglalkoztam, példáimat is ezekből merítem.

2. Első példánk a 3. személyű birtokos rag két változatának problémájához kapcsolódik. Többször felvetődött már a kérdés nyelvtani irodalmunkban, hogy vajon adható-e pontos szabály a *j*-s és a *j* nélküli alakok (tehát *-ja/-je* vagy *-a/-e*, *-juk/-jük* vagy *-uk/-ük*) eloszlására vonatkozóan, és a válasz általában nemleges volt. Nem volt egyértelmű válasz arra a kérdésre sem, hogy terjednek-e a *j*-s alakok a *j* nélküliek rovására. Ezt a leíró nyelvészetből jól ismert problémát új megvilágításba helyezi a morfológiai kutatás újabb eredményei, elméletei.

A *j*-s alakok jelöletlenebb (termékenyebb, természetesebb, általánosabb) voltát nem annyira a ragok eloszlására vonatkozó számadatok, mint a következő tesztek támasztják alá:

1) Több esetben az *-a/-e* ragot a *j*-s változat váltotta fel (pl. *vada* → *vadja*, *földe* → *földje*), az ellenkező irányú folyamatra nincs példánk.

2) A gyermeknyelvi adatokban szinte kizárólag a *j*-s alakok szerepelnek, még ott is, ahol a köznyelvi norma szerint a *j* nélküli alakoknak kellene állniuk (*lábja*, *székje*).

3) A kitalált, ún. nonszensz szavak *-ja/-je*-t kapnak (*sőbje*, *búgja*).

4) Az új jövevényszavakhoz általában *-ja/-je* járul (*szputnyikja*, *lézerje*, vö. még: *Gorbacsovja*, *Reagenje*).

Ezek a tesztek kétségtelenül azt mutatják, hogy a *j*-s alakok a *j* nélkülieknél termékenyebbek, de nem magyarázzák meg e termékenység

okát. Tudjuk azonban, hogy a szóalakok morfológiai szerkezete a transzparencia különböző fokával rendelkezhet (ez az ún. morfortaktikai transzparencia). Minél transzparensebb egy morfológiai szerkezet, annál könnyebben percipiciálható és appercipiciálható. A transzparencia legmagasabb fokát mutató szerkezetek tehát az ideális esetet képviselik. Általános törvényszerűség, hogy a morfológiai változás, ha más tényező nem zavarja, a magasabb transzparencia irányába mutat. A morfortaktikai transzparenciára vonatkozó összefüggést nyelvtipológiai és nyelvpszichológiai megfigyelések támasztják alá. Mármint a morfortaktikai transzparencia legmagasabb fokával azok a szerkezetek rendelkeznek, amelyeknél minden morfémahatár egyértelmű és egy szótaghatárral esik egybe. Ennél alacsonyabb fokú a transzparencia akkor, ha a morfémahatár ugyan egyértelmű, de nem esik egybe szótaghatárral. Így például az *asz-tal-ja* transzparensebb az *asz-ta-la* alaknál, és a *szék-je* transzparensebb a *szé-ke* alaknál. A magasabb morfortaktikai transzparenciára való törekvés tehát megmagyarázhatja a 3. személyű birtokos rag *j-s* változatainak terjedését.

Igen ám, de a *j-s* alakok csak akkor és ott terjedhetnek el, ahol erre megvan a lehetőség. Magától értetődik, hogy magánhangzóra végződő tövek esetén a *j-s* változatok kötelezőek: *hajója, keféje*. Másrészt, a nyelvközepi réshangok (spiránsok), az affrikáták és a palatális *ty*,

gy után általában nem állhat *j*-s alak. Mindkét eset fonológiai okokra vezethető vissza. Ezen kívül van még néhány általános megkötés, amelyeknek a részletezésére itt most nem térhetünk ki. A magasabb morfortaktikai transzparenciára való törekvés tehát csak ott lehetséges, ahol az egyik vagy a másik változat általános törvényszerűség következményeként nem vált egyeduralkodóvá.

A magasabb morfortaktikai transzparenciára való törekvést zavaró tényezők közül mindenekelőtt a fonológiát érdemes megemlítenünk. Gondoljunk a *fürt* és a *föld* példáira, ahol a *für-te* alakból létrejött a transzparensebb *fürt-je*, amit azonban a palatalizáció ismét „leront”, a végeredmény tehát *für-tye*, ami talán még rosszabb, mint a kiindulásul szolgáló *für-te*. Ugyanígy: *föl-de* → *föld-je* → *föl-gye*.

A *j*-s alakok terjedése természetesen nem jelenti feltétlenül azt, hogy a *j* nélküli alakok teljesen eltűnnének. Tudott dolog, hogy a kétféle birtokos ragnak homoníma-megkülönböztető szerepe is van: *kar-a* és *kar-ja*, *ár-a* és *ár-ja*, *vég-e* és *vég-je*, *szak-a* és *szak-ja* és így tovább. Ezekben az esetekben a jelentésmegkülönböztető funkció miatt indokolt a birtokos rag két alakjának fennmaradása. Kialakulóban van azonban egy olyan megkülönböztetés is, hogy az igazi birtokviszonyt a *j*-s alak, a rész-egész viszonyt (valami valaminek a szerves tartozéka) a *j* nélküli fejezi ki: *Az asztalosnak nincs eladó ablakja. A háznak 5 ablaka*

van. Ezt a megkülönböztetést nem tudnánk megmagyarázni az általános nyelvészet segítségével: a nyelvek gyakran tesznek különbséget az „elidegeníthető birtok” és a „nem elidegeníthető birtok” között. A kínai-ban például az elidegeníthető birtokot a *-de* morféma jelöli a birtokos névmáson: *wōde shū* ’könyvem’ és *wǒ jiā* ’családom’. Testvéreinket, rokonainkat és testrészeinket nem elidegeníthető módon birtokoljuk, nem véletlen tehát, hogy az ezeket jelölő szavaink általában csak *j* nélküli birtokos személyraggal állhatnak: *nya-ka, szíve, keble, lába, testvére, nővére, felesége*. Ahol mégis előfordul *j*-s alak, az más tényezők hatásának tulajdonítható, például *karja* (a homoním *kara* miatt), *combja* (a két különböző mássalhangzóra végződő tövek után a *j*-s alak majdnem kizárólagos), az *anyja, apja* alakok nyelvtörténetileg magyarázhatóak. Összegzésül tehát megállapítható, hogy a *j* nélküli alakok eltűnése azokban az esetekben nem valószínű, ahol szemantikai megkülönböztető funkciót hordoznak.

Példánk tanulsága nyilvánvaló: az általános nyelvészeti morfológiaelmélet alkalmazása, felhasználása egy eddig magyarázat nélkül hagyott jelenségcsoport magyarázatát és új összefüggések megállapítását teszi lehetővé. A jelenség régóta ismert, és az adatok is rendelkezésünkre álltak, magyarázatuk azonban morfológiai elmélet nélkül nem volt lehetséges. Azt is láthattuk, hogy — mivel jelenleg is végbeme-

nő nyelvi változással van dolgunk — helytelen lenne kizárólag 'statikus' szabályok megfogalmazására törekednünk, hiszen olyan 'dinamikus' szabályokra is szükségünk van, amelyek a változás irányát és várható eredményét jelzik.

3. A magyar nyelv morfológiájának egy másik, sokat vitatott kérdése az esetragok számával függ össze. Arra a kérdésre, hogy hány esete van a magyar főnévnek, a válasz attól függ, hogy milyen kritériumok alapján vizsgáljuk a problémát. (Önmagában a kérdésnek nincs is értelme: ha azonban az esetrag kategóriáját meg tudjuk határozni, akkor a feltett kérdésre is tudunk válaszolni.) A magyar nyelvtani hagyomány névszói esetragokkal számol, ha ezekből a melléknevek, számnevek külön esetalakjait (az *-n*, *-an*, *-en* modális-essivusi esetet, a *-lag/-leg* modális-essivusi esetet és a *-szor/-szer/-ször* multiplikatívusi esetet) leszámítjuk, még mindig 25 lehetséges esetraggal állunk szemben. Ezt a számot tovább csökkenthetjük a következő megfontolásokkal. Először is, meg kell különböztetnünk egymástól az esetviszonyt és az esetragot. A esetviszony a mondat bizonyos összetevői közötti szintaktikai-szemantikai viszony, az esetrag pedig morfológiai kategória. Az esetviszonyok és az esetragok között általában nincs egyértelmű megfelelés, vagyis könnyen előfordulhat, hogy ugyanaz az esetviszony két, egymástól eltérő esetraggal is kifejeződik, és két különböző

esetviszony ugyanabban az esetragban ölt testet. A magyarban például van birtokviszony, de nincs birtokos esetrag. A dativusi *-nak/-nek* esetrag a birtokviszony jelzésére is felhasználható. Ebből következik, hogy nem indokolt a genitivusi *-nak/-nek* ragnak a dativusi *-nak/-nek*-től való megkülönböztetése. Ugyanaz az esetrag két különböző esetviszonyt fejezhet ki. A lehetséges esetragok köréből kizárhatjuk a distributiv-temporalisi *-nta/-nte* (*naponta, nyárranta*) és a locativusi *-t/-tt* (*Pécsett*) elemeket is, mivel ezek csak néhány főnévvel fordulhatnak elő, tehát a mai magyar nyelvben már nem termékenyek. A terméketlen toldalékok nem tekinthetők esetragoknak. Így tehát 22 elemet kell a továbbiakban megvizsgálnunk. Vajon hogyan dönthető el, hogy a 22 elem mind esetrag-e vagy sem?

Az első pontos kritériumot Antal László fogalmazta meg. Antal azt vizsgálta, hogy a hagyományosan esetragoknak tekintett morfémák társulhatnak-e a) névmással, b) tulajdonnévvel, c) melléknévvel, d) számnévvel, e) jelekkel, és hogy társulási képességük független-e a főnév jelentésétől. Ezeknek a tulajdonságoknak az alapján megállapítja, hogy a magyar főnévnek 17 esete van (*ember, embert, embernek, emberrel, emberért, emberré, emberen, emberre, emberben, emberről, emberből, emberbe, embernél, emberhez, embertől, emberig, emberként*). Nem számít esetragnak az *-ul/-ül*, a *-kor*, a *-stul/-stül*, a *-nként* és a *-képpen*.

E szerint tehát esetragnak számít az olyan kötött morféma, amely a fenti társulási képességekkel rendelkezik. Ez a meghatározás a strukturalizmusból jól ismert disztribúciós elven alapszik. Könnyű azonban belátni, hogy a disztribúciós kritérium nem alkalmas arra, hogy segítségével az esetragokat a nem esetragoktól elkülönítsük, hiszen abból, hogy egy elem termékenyen társul különféle tövekkel, még nem következik, hogy ez az elem esetrag, mint ahogy abból, hogy egy elem nem társul mindenféle tövel, szintén nem következik, hogy a szóban forgó elem nem esetrag. Nyelvtipológiai kutatások alapján tudjuk, hogy a ragozási paradigmák gyakran hiányosak, s hogy a ragok társulási képessége rendszeres vagy véletlenszerű hézagokat mutathat (és ez annál inkább áll, minél gazdagabb a ragozási paradigma). Egyébként gondosabb vizsgálattal az Antal által esetragként elfogadott ragok némelyikénél szintén találunk hézagokat, például a *-ként* nemigen társul tulajdonnévvel (⁺*Lajosként*, ⁺*Lajosokként*), elvont főnevek után is ritka (⁺*jósággként*, ⁺*szépséggként*), s alig fordul elő az *-é* birtokjel után (⁺*házéként*, ⁺*autóiként*). S ha a kötött morfémák sorrendi megszorításaitól eltekintünk, akkor az is áll, hogy a denominális nomenképzők egyike-másika (például a *-cska*, *-cske* kicsinyítőképző vagy a *-ság/-ség* képző) éppúgy társul különféle tövekkel (melléknévvel, számnévvel és különböző jelentésű főnévvel), mint az esetragok

többsége, s ezért a disztribúciós kritérium alapján esetragnak minősülne.

Ha a disztribúciós kritérium nem megbízható, akkor vajon hogyan dönthető el, hogy egy rag esetrag-e. Általános szabály, hogy az esetrag főnévhez járulva ismét főnevet ad eredményül. Honnan tudjuk mármost, hogy egy szóalak főnév-e vagy sem? A dolog egyszerű: minden főnév módosítható, ha tehát a szóban forogó szóalak nem módosítható, akkor nem lehet főnév. A különböző ragokat megvizsgálva kiderül, hogy a *-ként*, a *-stul/-stül* és a *-kor* ragokkal ellátott főnév általában nem módosítható sem jelzővel, sem pedig vonatkozó mellékmonddal. Vö. ⁺*kis házanként*, ⁺*régi házastul*, ⁺*jó példaképpen*, ⁺*holdfényes éjjélkor*. Ebből arra következtethetünk, hogy a *házanként*, *házastul*, *példaképpen*, *éjjélkor* szóalakok nem főnévek, tehát az *-nként*, *-stul*, *-képpen* és *-kor* elemek nem lehetnek esetragok. A leíró nyelvtani munkákból is tudjuk, hogy a *házanként* a mondatban osztó értelmű határozó, a *példaképpen* állapothatározó, s az *éjjélkor* időhatározó. Ezért az *-nként*, *-képpen* és *-kor* elemeket határozói képzőnek tekinthetjük. A *-stul* funkciója nem ennyire egyértelmű.

Szófaji kritériumunk alapján azt mondhatjuk, hogy a magyar főnévnek 18 esete van. Kritériumunk azonban csak egy irányban működik: abból, hogy egy toldalék főnévhez csatlakoztatva nem főnevet eredményez, már következik, hogy ez a toldalék nem lehet esetrag,

de abból, hogy egy toldalék szófajtartó, még nem következik, hogy esetraggal van dolgunk, mivel a képzők között is van szófajtartó. Olyan kritériumot kell tehát keresnünk, amely mindkét irányban jól működik.

Tudott dolog, hogy a főnév különböző alakjai az igék vonzataiként is megjelenhetnek: *fogja a tollat, felmegy a tetőre, bemegy a szobába, találkozik barátjával, tanárként dolgozott*. Vonzata természetesen nemcsak igének lehet: *büszke a feleségére, szerelmes Józsi bá*. A vonzattal járó (s a mondat szerkezetét lényegében meghatározó) elemeket nevezzük el *predikátumoknak*, a vonzatokat pedig a predikátum *argumentumainak*. Minden predikátumnak van legalább egy argumentuma. Az esetviszony a predikátum és egy tetszőleges argumentuma közötti viszony. Ezután az előkészítés után megfogalmazhatjuk az esetragok meghatározását szolgáló szintaktikai kritériumunkat: egy kötött morféma akkor és csakis akkor esetrag, ha alkalmas esetviszony kifejezésére. Ez a kritérium már szükséges és elégséges feltételt fogalmaz meg: ha egy kötött morféma képes arra, hogy esetviszonyt fejezzon ki, akkor esetrag, és ha esetrag, akkor alkalmasnak kell lennie esetviszony kifejezésére. Nem állítja viszont azt, hogy az esetraggal ellátott főnév bármely mondatban szükségszerűen argumentuma a mondat predikátumának. A *Pisti a kertben játszik* mondatban *a kertben* helyhatározó, a *Pisti élvezettel eszik* mondatban az

élvezettel módhatározó szabad bővítmény és nem argumentuma a mondat predikátumának. Mondattani kritériumunk alapján is 18 esete van a magyar főnévnek, tehát eredményünk megegyezik a szófaji kritérium alapján kapott eredménnyel, csak hogy a mondattani kritérium, szemben a szófajival, mindkét irányban jól működik, s így eredményünk megbízhatónak mondható.

A magyar esetrendszer vizsgálatánál is általános nyelvészeti módszereket alkalmaztunk. Általános nyelvészeti ismeretekre hivatkozva vetettük el a disztribúciós kritériumot, ilyen ismeretekre támaszkodva fogalmaztuk meg szófaji és mondattani kritériumainkat. Azt is láttuk, hogy arra a kérdésre: hány esete van a magyar főnévnek, csak akkor válaszolhatunk, ha a kérdés eldöntéséhez megfelelő kritériummal rendelkezünk. Mondattani kritériumunk egyébként általános nyelvészeti szempontból is tanulságos: valószínű, hogy az esetrag kategóriájának általános meghatározásánál is hasonló kritériumra kell majd támaszkodnunk.

4. Következő problémánk a mondattan és a jelentéstan határterületére visz el bennünket. A hagyományos nyelvtanírásból is ismert 'aspektus' és 'akcióminőség' fogalmakról van szó. Az akcióminőség (a cselekvés, történés lefolyásának módja) az igék egyik hagyományos osztályozási szempontja. Vannak tartós történésű igék (*ül, áll*), folyamatos történésű

igék (*vár, ír*), gyakorító igék (*ver, dobál*), mozzanatos történésű igék (*durran, feláll*) és így tovább. Más szóval, az akcióminőség a leíró nyelvészetben igei kategóriának minősül. Az aspektus fogalma, ha egyáltalán szóba kerül, összemosódik az akcióminőség fogalmával. Az aspektus és az akcióminőség fogalmának megkülönböztetésével kapcsolatos problémák tárgyalása túl messze vezetne. Ezért az alábbiakban csak az aspektusról fogok szólni. Avval kezdem, hogy a nemzetközi nyelvészeti irodalomhoz igazodva az aspektust érdemes mondatsemantikai kategóriának tekinteni. A fogalom megértéséhez a következőképpen juthatunk el. A mondatoknak érvényessége (a mondatokban kifejezett kijelentés igazságértéke) általában időhöz kötött. Például a *Havazik* mondat a jelen időre vonatkozik, amit úgy is mondhatunk, hogy érvényessége a beszédidővel azonos időszakra korlátozódik, vagyis az eseményidő (a havazás eseményének ideje) és a beszédidő egybeesik. Ezzel szemben a *Havazott* mondat a múltra vonatkozik, az eseményidő megelőzi a beszédidőt. Végül a *Havazni fog* mondat a jövőre vonatkozik, itt tehát az eseményidő a beszédidő utáni időszakra utal. A beszédidő és az eseményidő azonban nem elegendő a mondatok időszerkezetének a leírásához. Szükségünk van még egy kategóriára, a referenciaidőre, amely a mondatban megadott időpontot jelöli. Előző példánkban a referenciaidő egybeesik az eseményidővel. Ez azon-

ban nem áll az *5 órára vártalak* mondat esetében. Itt a referenciaidő *5 óra*, az eseményidő pedig a referenciaidőt megelőző időszakasz. A beszédidővel, referenciaidővel és eseményidővel kifejezhető időbeli viszonyokat nevezhetjük a mondat külső (ti. a beszédidőhöz igazodó) időszerkezetének. A mondatoknak van azonban belső időszerkezetük is. A belső idő az az idő, amely alatt a szóban forgó cselekvés vagy folyamat lezajlik, vagy a szóban forgó állapot fennáll. A belső idő nem függ a beszédidőtől, az eseményidőt határozza meg közelebbről. Ez a belső idő különböző szerkezetű időintervallumokkal ábrázolható. A *tud* időszerkezete folytonos (megszakítás nélküli) időszakasz, az *elér* pillanatnyi történést jelöl, tehát az időtengelyen egy pontnak felel meg, a *levelezget* ismétlődő cselekvést jelöl, az időintervallumon tehát több részintervallummal jellemezhető. Ezek után már meg tudjuk határozni az aspektust: az aspektus nem más, mint a mondat belső időszerkezete. Annyiféle aspektus van, ahányféle belső időszerkezet. Ez a belső időszerkezet nemcsak az igétől függ, hanem a mondat különböző összetevőitől is: a mondatban előforduló határozóktól, az alanytól, tárgyas ige esetén a tárgytól és így tovább. *A vendégek egyszerre érkeztek* mondat egyetlen egy eseményt jelöl, ezzel szemben *A vendégek lassan mind megérkeztek* több eseményre utal. *A Pisti ír* mondat folyamatos cselekvést fejez ki, a *Pisti gyakran ír* ismétlődőt. A *Jancsi*

egy pillanatig gondolkozott pillanatnyi folyamatra utal, a *Jancsi sokáig gondolkozott* tartós folyamatra. A *Karcsi a házat építette* folyamatos szerkezetű, a *Karcsi épített egy házat* befejezett. Vajon milyen előnyökkel jár ez az új aspektusfelfogás? Először is lehetővé teszi az igék finomabb osztályozását. Így például a *tud* és a *vár* már nem kerül egy osztályba, mivel a *tudnál* a megszakítás nélküli folyamatosság kötelező, a *várnál* nem. Nem véletlen az sem, hogy a két ige különbözőképpen viselkedik a különböző időhatározókkal kapcsolatban. A *Pisti ötig várt* megszokott mondat, a *Pisti ötig tudta, hogy beteg* aligha. Másodszor, az aspektus általunk javasolt meghatározása lehetővé teszi az időhatározóknak a korábbiaktól eltérő, de a mondat időbeli szerkezete szempontjából igen fontos osztályozását. Vannak ugyanis időhatározók, amelyek elsősorban a külső időt jelzik: *tegnap, most, hamarosan, néhány hét múlva, 1988-ban*. Mások elsősorban a mondatok belső időszerkezetére vonatkoznak: *egész nap, több órán át, betegsége alatt, pillanatok alatt*. Végül vannak olyan időhatározói kifejezések is, amelyek olyan belső időt fejeznek ki, amelyet külső idő korlátoz: *tegnap óta, ma estig, a jövő hét folyamán*. A különböző határozók nem használhatók szabadon, a mondat egyéb elemeinek (mindenekelőtt az igének) a jelentéséhez kell igazodniuk. Nem használhatunk például tartósságot kifejező időhatározót pillanatnyi cselekvést jelölő igével, nem mond-

ható tehát, hogy *Éva egész nap kezdett el dolgozni*. Harmadszor, nem lényegtelen kérdés az sem, hogy a mondat milyen elemei járulnak hozzá vagy határozzák meg a mondat belső időszerkezetét. Az igei állítmányon kívül említettük már az alany és a határozók szerepét. Az alanynál és a tárgynál döntő lehet a szám és a határozottság-határozatlanság kategóriája is. Más időszerkezetű az *építi a házat*, *épít egy házat* és a *házakat épít*. Az aspektusnak mondatszemantikai kategóriaként való kezelése tehát empirikusan is új eredményekhez vezet. Az aspektus esetében nemcsak arról van szó, hogy általános nyelvészeti módszerekkel sikerült egy bonyolult fogalmat pontosítanunk, hanem ez a fogalmi tisztázás egy sor olyan kérdést is felvetett, amely eddig fel sem merült. Az aspektus mondatszemantikai meghatározásából az is következik, hogy a nyelvek elsősorban nem abban különböznek egymástól, hogy milyen szerepet játszik bennük az aspektus — nincs 'aspektus nyelv' és 'nem aspektus nyelv' —, hanem abban, hogy egy-egy aspektusbeli kategóriát hogyan fejeznek ki.

5. Egy másik olyan terület, ahol szótani szempontok nagyban korlátozták a magyar nyelvészeti kutatást, a modalitás. Igaz, a modalitás nyelvtani hagyományunkban előfordul ugyan, de szinte kizárólag a mondatfajták modális értékének tárgyalásánál. A modális (v. módbeli) segédige a magyarban nem kitüntetett kate-

gória (a németben és angolban az). Evvel magyarázható, hogy a modalitás vizsgálata nyelvtani irodalmunkban általában nem terjedt ki a modális elemek vizsgálatára. Az általános nyelvészeti szempontok alkalmazása ezen a téren is sok újdonsággal szolgálhat. Elegendő, ha most a ható ige jelentésének kérdésére szorítkozunk. Nyelvtanainkban a ható ige jelentéseiről ezt olvashatjuk: a cselekvés lehetősége többféleképpen nyilvánulhat meg.

1) A ható ige kifejezheti azt, hogy 'valaki vagy valami képes egy bizonyos cselekvésre': *Lányom megszerezheti neked a könyvet.*

2) A *-hat/-het* segítségével kifejezhetjük, hogy 'valakinek, valaminek módja, lehetősége van a cselekvésre': *Tanulhatott volna, de nem akart.*

3) Kifejezhetjük a ható igével azt is, hogy 'a cselekvés valószínűleg vagy biztosan bekövetkezik': *Még kisüthet a Nap.*

4) A ható ige jelentései közé tartozik a 'valakinek szabad, jogában van cselekednie, valamit megtennie': *Megihatod a bort.*

5) Előfordul, hogy a *-hat/-het* udvarias kérdés kifejezésre szolgál: *Kaphatnék még egy pohár sört?*

6) A *-hat/-het*-nek van egy olyan használata is, amikor jelentése majdnem azonos a *kell*-lél: 'A cselekvést véghez kell vinni, hogy egy másik cselekvés vagy állapot bekövetkezzék'. Például: *Most újra kezdhetem az egészet.*

Mármost könnyű belátni, hogy ez a felsoro-

lás leíró szempontból sem állja meg a helyét. Vegyük sorra a főbb problémákat!

1) Az első probléma avval függ össze, hogy a képesség nem azonos a lehetőséggel. A *Lányom megszerezheti neked a könyvet* helyett mondhatjuk, hogy *Lányom meg tudja neked szerezni a könyvet*, de a *Még kisüthet a Nap* helyett nem mondható a *Még ki tud sütni a Nap*. A képesség és a lehetőség között egyfajta implikációs viszony áll fenn: abból, hogy valaki vagy valami képes valamire, következik, hogy a szóban forgó cselekvés végrehajtása nem lehetetlen. Viszont abból, hogy egy cselekvés végrehajtása lehetséges, még nem következik, hogy valaki vagy valami képes is rá. Abból pedig, hogy a cselekvés végrehajtása nem lehetséges, szintén nem következik, hogy valaki ne lenne képes a cselekvés végrehajtására. A ható ige 'képesség' jelentésében tehát élesen elkülönül a többi jelentéstől.

2) Másodszor: nem tűnik ki az előbbi felsorolásból, hogy a ható ige mikor fejez ki pusztán lehetőséget és mikor valószínűséget (azaz azt, hogy a cselekvés valószínűleg vagy biztosan bekövetkezik). A *Még kisüthet a Nap* mondat nyilvánvalóan csak lehetőséget fejez ki. Hasonlítsuk azonban össze a következő két mondatot: *Pisti találkozhatott Évával* (ahol *találkozhatott* a főhangsúlyos) és *Pisti Évával találkozhatott* (ahol *Évával* a főhangsúlyos). Az első mondatban arról van szó, hogy nem kizárt, hogy Pisti Évával találkozott. Az Évával

való találkozás azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy Pisti mással (vagy másokkal is) találkozott. A mondat így folytatható: *Pisti találkozhatott Évával, de találkozhatott Mariával és Katival is*. Itt tehát a ható ige pusztán lehetőséget fejez ki. A másik mondatnál ezzel szemben másról van szó. Mondatunk lényegében ugyanazt jelenti, mint a módosító határozót tartalmazó *Pisti biztosan Évával találkozott* vagy *Pisti valószínűleg Évával találkozott* mondatok. A *Pisti Évával találkozhatott* mondat kizárja annak lehetőségét, hogy Pisti az adott beszédhelyzetben mással is találkozott: Éva az egyetlen személy, akivel Pisti találkozhatott. Ma már tudjuk, hogy a két mondat közötti jelentésbeli különbség minek tulajdonítható. A *Pisti találkozhatott Évával* mondatban az *Évával* társhatározó nincs fókuszban, a *Pisti Évával találkozhatott* mondatban viszont fókuszban áll. A fókusz alapvető tulajdonsága a kimerítő felsorolás, ami példánkra vonatkoztatva azt jelenti, hogy az adott beszédhelyzetben Éva az egyetlen személy, akivel Pisti találkozhatott. Érthető tehát, hogy a mondatunk valószínűséget, egyfajta bizonyosságot fejez ki. Megfigyelésünket így általánosíthatjuk: ha a ható igét tartalmazó mondatban szerepel fókuszos elem, akkor a mondat valószínűséget, ha pedig nincs benne fókuszos elem, pusztán lehetőséget fejez ki. A kétféle jelentés a magyar mondat szerkesztés szabályaiból kifolyólag általában két különböző szórenddel

rendelkező mondatban ölt testet. (Szemben például az angollal vagy a némettel, ahol ezt a megkülönböztetést a sokkal bizonytalanabb hangsúly jelzi.)

A pusztá lehetőség és a valószínűség élesen elválík egymástól. Az első valóságábrázoló és ezért tagadható, kérdő mondatná alakítható, fókuszálható, és szerepelhet feltételes mondatban, a másodikra ez nem áll. A *Pisti nem Évával találkozhatott* vagy a *Pisti Évával nem találkozhatott* mondat nem a *Pisti Évával találkozhatott* mondat tagadása, hanem egy korábban felmerült lehetőség (és nem valószínűség!) elvetése. A *Pisti Évával találkozhatott* mondat nem valóságábrázoló, hanem a beszélőnek egy lehetséges tényállással szembeni attitűdjét fejezi ki. Ezért nem meglepő, hogy a hasonló szerepű *Pisti valószínűleg Évával találkozott*, *Pisti biztosan Évával találkozott* mondatokkal rokonítható.

Mindkét esetben, tehát a pusztá lehetőséget és a valószínűséget kifejező mondatokban, episztemikus modalitással van dolgunk. Az első esetben az episztemikus modalitás objektív formában, a valóságra vonatkoztatva fejeződik ki, a második esetben ezzel szemben szubjektív értékelés, viszonyulás a modalitás alapja. Az episztemikus modalitás a valóságra vonatkozó ismereteinkkel függ össze. Az objektív episztemikus *-hat/-het* tehát így írható körül: Annak alapján, amit a világról tudunk, állítható, hogy a „p” tényállás nem kizárt. A

szubjektív episztemikus *-hat/-het* jelentése ezzel szemben a következő: A valóságra vonatkozó ismereteim alapján arra a következtetésre tudok csak jutni, hogy a „p” tényállás fennáll (de természetesen semmiképpen sem állítom, hogy „p” fennáll).

3) A ható ige jelentéseinek hagyományos szellemű leírásában visszatérő hiba a szemantikai és pragmatikai jelentés összekeverése, a mondatok beszédett jelentésének (kommunikációs jelentés) a szemantikai jelentéssel való téves azonosítása. Vizsgáljuk meg most közelebbről a ható ige 'valakinek szabad, jogában van cselekednie, valamit megtennie' jelentését! Induljunk ki az *Itt parkolhatsz!* mondatból. Mit is fejez ki ez a mondat? Először is lehetőséget, amely a legjellemzőbb esetben a következőképpen írható körül: „A KRESZ szabályai értelmében itt lehet parkolni”. Ennél a jelentésnél mindig valamiféle szabályrendszert, normát, tekintélyt tételezünk fel, és a *lehet* helyettesíthető a *szabad*-dal: „A KRESZ szabályai értelmében itt szabad parkolni”. A lehetőségnek ezt a használatát deontikus modalitásnak szokták nevezni. A deontikus modalitás alapjelentése tehát a valóságra vonatkozó lehetőség, csak hogy most ez a lehetőség nem annak alapján áll fenn, amit a világról tudunk (mint az episztemikus lehetőségnél), hanem annak alapján, amit a világ törvényei, szabályai, normái, valakinek az elvárásai megszabnak. Tudjuk, hogy szoros összefüggés áll fenn

a deontikus modalitás, az engedélykérés—engedélyadás és a tiltás beszédített jelentései között. Bizonyos beszédhelyzetben (adott feltételek teljesülése esetén) az *Itt parkolhatsz* mondat engedélyt is kifejezhet (például, ha a mondat olyasvalakinek a szájából hangzik el, akinek joga van az engedélyadásra). A beszédített jelentés azonban a jelentésnek nem a szemantikai, hanem a pragmatikai síkjához tartozik. Szemantikai síkon deontikus lehetőséggel van dolgunk, ami pragmatikai síkon felhasználható bizonyos kommunikációs jelentések (engedélyadás, tiltás stb.) kifejezésére.

Itt jegyezzük még meg, hogy természetesen a *-hat/-het* képzőnek udvarias kérdésekben való előfordulása is pragmatikai probléma. A *Kaphatnék még egy pohár sört* szó szerint egy lehetőségre vonatkozó kérdés, funkciója szempontjából azonban kérdés. Ugyanezt fejezi ki, kevésbé udvariasan, a *Kapok még egy sört?* kérdő mondat is. A kérdés egyébként nem egyetlen beszédített jelentése a ható igének. A *Segíthetek?* mondat nem kérést, hanem ajánlkozást fejez ki, a *Bár én is veled mehetnék!* óhajt, kívánságot.

Már ebből is kitűnhet, hogy a ható ige jelentéseinek nyelvtanainkból ismert osztályozása hiányos és elhibázott. (Az előbbieken ismertetett jelentésekhez még hozzávehetjük a *-hat/-het* jelentését a felelősséget elhárító *Tőlem csinálhatsz, amit akarsz*, vagy a kívánságot kifejező *Karcsit megválaszthatnánk* vezérnek, vagy a

diszpozíciót kifejező *Kinyújthatom a nyelvet, ha akarod* típusú mondatokban.) A modalitás területéről vett példánkkal mindenekelőtt azt szerettük volna bizonyítani, hogy az általános nyelvészet eredményeinek figyelmen kívül hagyása helytelen és hiányos jelentéstani jellemzéseket eredményez. De könnyű lenne megmutatni azt is, hogy az általános nyelvészeti és logikai módszerek a nyelvi modalitás területén is igen sok új és fontos eredményhez vezettek. Ma már aligha képzelhető el magyar nyelvten a modalitás részletes bemutatása nélkül!

6. A modalitás példáján már láttuk, hogy milyen fontos a szemantika és a pragmatika megkülönböztetése. Utolsó példánk, a kérdő mondatok jelentésének vizsgálata is ezt bizonyítja. Bevezetőül érdemes megjegyeznünk, hogy az újabb kutatás alapján nem két vagy három, hanem négyféle kérdő mondatot érdemes megkülönböztetnünk. A kérdő mondatokat a rájuk adható lehetséges válaszokkal együtt szokás vizsgálni. 1) Az *eldöntendő kérdés*re „igen”-nel vagy „nem”-mel vagy az igenléssel, ill. tagadással egyenértékű felelettel válaszolunk. 2) A *választó kérdés*re általában nem felelhetünk „igen”-nel vagy „nem”-mel (*Annát szereted vagy Évát? *Igen. (*Nem)*). 3) A *kiegészítendő kérdés*re a kérdezett mondatrészszel felelünk. 4) A *nyitott kérdés*re adott válasz általában egy vagy több mondatból áll. A nyi-

tott kérdéseket nem szokta a leíró hagyomány a kiegészítendő kérdésektől elkülöníteni. Márpedig nyilvánvaló, hogy a nyitott kérdéseknél nem mondatrészekre kérdezőnk, és ezért nem is felelhetünk rájuk a kérdezett mondatrésszel. Nyitott kérdés minden *miért* kérdés (*Miért ment ma Pisti korábban haza? Azért, mert nem érezte jól magát.*), de az állítmánytól függően a *mi* (és ragos alakjai), a *hogyan* és *milyen* kérdőszókat tartalmazó kérdések is lehetnek azok. (Például: *Mi történt?, Mi bajod?, Mit modtál?, Mire gondolsz?, Minél maradunk?, Hogyan oldottad meg a feladatot?, Milyen kérdéseket kell még tisztáznunk?, Milyen ígéretet kaptál?.*) A négy kérdőmondat-típusnak más és más a szemantikája és pragmatikája, és részben különböző a szintaxisa.

A kérdő mondat szemantikailag nyitott struktúra, amely lezárásra vár. (Ezt régebben így mondtuk: a kérdő mondat bizonytalan vagy hiányos ismereteket tartalmaz, ami azonban csak egy kérdőmondat-típusra jellemző.) Az, hogy a nyitott struktúrát lezárjuk-e vagy sem, a beszédhelyzet függvénye, amint azonnal látni fogjuk. Ez a nyitott struktúra eldöntendő és választó kérdéseknél úgy alakítható át elbírállható kijelentéssé, hogy megmondjuk, a lehetséges kijelentések közül melyik az igaz. Kiegészítendő és nyitott kérdéseknél változó betöltéséről Van szó. A változó vonatkozhat egyedekre (kiegészítendő kérdések) vagy kijelentésekre (propozíciókra, a nyitott kérdések

esetében propozícióknak egy szemantikailag vagy pragmatikailag összefüggő láncára). Így például a *Mit olvasol?* kérdésnél a kérdőszó meghatározza azokat az egyedeket (dolgokat), amelyekről állítható, hogy *x-et olvasom*. A *Mi történt?* kérdés esetében viszont a *mi* kérdőszó nem egy egyedekből álló halmazra vonatkozik, hanem azokra a (releváns) kijelentésekre, amelyek eseményt ábrázolnak. A lehetséges válaszokat tehát az Esemény szemantikai kategóriája korlátozza. Ezért kérdésünkre elfogadható válasz a *Kifutott a tej*, de a *Pistinek három almája van* nem az.

A beszélő, amikor feltesz egy kérdést, kérdésének lezárását különféleképpen képzelheti el. A leggyakoribb eset talán az, amikor a kérdező valamit nem tud, és kérdésével tudásvágyának ad kifejezést. Elképzelhető azonban más beszédhelyzet is, például amikor a kérdező tudja a választ, de a hallgató nem. A kérdő mondatokra jellemző nyitott struktúra lezárása lehet a beszélő és a hallgató együttműködésének eredménye, de az is lehet, hogy a beszélő nem vár együttműködést a hallgatótól. Amikor a kérdő mondatot ilyen szempontok alapján vizsgáljuk, már nem a szemantika, hanem a pragmatika területén mozgunk.

A pragmatikai osztályozás egyik sémája (amelyről Ladányi Pál is írt már 1965-ben) így fest: 1) a *felvilágosítást kérő kérdés* esetén a beszélő nem tudja a választ, de feltételezi, hogy a hallgató ismeri. 2) A kérdő mondat *problé-*

mát fogalmaz meg, ha a beszélő nem tudja a választ, és feltételezése szerint a hallgató sem tudja a választ. 3) A beszélő tudja a választ, feltételezése szerint viszont a hallgató a választ nem ismeri. Ilyen kérdő mondattal *ismeretet közölhetünk*. 4) A beszélő tudja a választ, de nem tudja, hogy a hallgató is tudja-e. A beszédhelyzettől függően ide tartoznak a *találós kérdések* és *vizsgáztató kérdések*. Végül 5) a beszélő tudja a választ, s feltételezése szerint a hallgató is tudja. Ebbe a csoportba sorolhatók a különféle *retorikai kérdések*, de ide tartoznak a *felkiáltó funkciójú kérdő mondatok* is (*Te még itt vagy?*). Ugyanaz a kérdő mondat előfordulhat a legkülönbözőbb beszédhelyzetekben, s így különféle pragmatikai funkciók hordozója lehet. A *Mivel foglalkozik az általános nyelvészet?* kérdő mondat lehet felvilágosítást kérő kérdés, problémát megfogalmazó kérdés, didaktikai kérdés, vizsgáztató kérdés és retorikai kérdés, mondatunknak tehát a különböző beszédhelyzetekben csak a pragmatikai jelentése változik, szemantikája azonos marad. Régebben a forma és a funkció ellentmondásával magyarázták a kérdő mondatok nem kérdés-ként való használatát. Ma azonban inkább úgy látjuk, hogy a kérdő mondat szemantikailag mindig nyitott struktúrát rejt magában, és ezt a nyitott struktúrát a beszélő tudati állapotától és a beszédhelyzettől függően különböző módon használhatja fel.

A kérdő mondatok segítségével kifejezhető különböző beszédett jelentések is ebbe a csoportba tartoznak (*Nem kísérnél el?* — kérdés, *Nem hagyod abba?* — parancs, *Miért nem ülsz le?* — udvarias felszólítás). Érdekes egyébként megfigyelni, hogy a kijelentő mondatoknál nem szoktak a forma és a funkció ellentmondásáról beszélni akkor, amikor a kijelentő mondattal nem (vagy nem elsősorban) állítunk. (*Nem mész el* — parancs, *Elvihetnél magaddal* — kérdés, *Szeretném tudni, hogy ki vitte el a könyvem* — kérdés). Nyilvánvaló tehát, hogy a beszédett jelentésnek a szemantikai jelentéstől való elválasztása lehetővé teszi a kérdő mondatoknak az eddiginél rendszereesebb és következetesebb vizsgálatát.

Térjünk most vissza a felvilágosítást kérő kérdésekhez, és vegyünk szemügyre néhány további pragmatikai problémát! Szemantikailag elegendő, ha egy eldöntendő kérdésre „igen”-nel vagy „nem”-mel válaszolunk, pragmatikailag azonban nem mindig az. Néhány eldöntendő kérdésnek a formája már elárulja, hogy nem mindig elégszünk meg egyszerű válasszal. Talán elég, ha a fókuszos kérdő mondatok példáját említem. Azokra a kérdő mondatokra, amelyek nyomatékos elemet tartalmaznak, nem adhatunk egyszerűen nemleges választ. Például *Holnap mész Párizsba?*, *Holnap Párizsba utazol?*. Az első mondatnál a beszélő feltételezi, hogy a hallgató a közeli napokban Párizsba utazik, s azt szeretné tud-

ni, hogy ez holnap következik-e be. Az igenlő válasz kielégíti a beszélő tudásvágyát, tehát adekvát válasz. A nemleges válasz ezzel szemben nem oldja meg a beszélő problémáját. Ezzel szemben a *Nem, csak holnapután* már adekvát válasz, mert a beszélő megtudja belőle, hogy a hallgató mikor megy Párizsba. Második mondatunknál (*Holnap Párizsba utazol?*) a beszélő abból a feltételezésből indul ki, hogy a hallgató holnap valahová elutazik, s azt szeretné tudni, hogy Párizsba megy-e. Az igenlő válasz ismét kielégíti tudásvágyát, a nemleges nem. Ezzel szemben a *Nem, hanem Bécsbe* válasz már kielégítő.

Az a körülmény, hogy az egyszerű igenlő válasz kielégítő, az egyszerű nemleges viszont nem, nyilvánvalóan a beszélő feltételezéseitől függ, ezek viszont a kérdő mondatban szereplő fókusznak (nyomatékos elemnek) tulajdoníthatók. A beszélő feltételezéseit a hallgató a kérdő mondat formai tulajdonságai alapján könnyen kitalálja, s így azt is tudja, hogy a beszélő mit nem tud. Az eldöntendő kérdés ezekben az esetekben egy rejtett kiegészítendő kérdést is tartalmaz. Pl. a *Holnap mész Párizsba?* mondatban a rejtett kiegészítendő kérdés: *Mikor mész Párizsba?*. Az eldöntendő kérdésre adott igenlő válasz egyúttal válasz a rejtett kiegészítendő kérdésre is. Az eldöntendő kérdésre adott nemleges válasz azonban csak az eldöntendő kérdést válaszolja meg, a hozzákapcsolt kiegészítendő kérdést nem.

Mármost itt nyilvánvalóan pragmatikai jelenséggel van dolgunk, aminek legfőbb bizonyítéka az, hogy könnyű olyan beszédhelyzetet találni, ahol az egyszerű nemleges válasz is adekvát. Elég például, ha az első mondatunk elé a következő mondatot helyezzük: *Hadd találjam ki, hogy mikor mész Párizsba! Holnap (mész Párizsba)? — Nem. Holnapután? — Nem.* És így tovább.

A következő érv is a pragmatika mellett szól. A nemleges válasz kiegészítése maximális együttműködést tételez fel a hallgató és a beszélő között (a Grice-i értelemben). A hallgató azonban megteheti, hogy úgy tesz, mintha nem ismerné fel a rejtett kiegészítendő kérdést. Ezzel azonban azt is tudomására hozza a beszélőnek, hogy nem kíván együttműködni. *Józsival találkoztál tegnap? — Nem.* (Mi közöd hozzá.)

Más eldöntendő kérdő mondatoknál az egyszerű igenlő válasz az inadekvát; ez az eset áll fenn például akkor, ha a mondat határozatlan névmást tartalmaz: *Volt itt valaki?, Történt valami?* (⁺ *Igen*).

A kiegészítendő kérdések más jellegű pragmatikai problémákat vetnek fel. A kérdőszó általában nem az összes lehetséges, de még nem is az összes igaz válaszhoz vezető kiegészítésre vonatkozik. A *Hol laksz?* kérdésre, ha én vagyok a megszólított, igaz válasz a következő válaszok mindegyike: *Európában, Magyarországon, Budapesten, Az I. kerületben, A Bérc utcában, A 7-ben.* A válaszok adekvátsága

azonban többek között attól függ, hogy hol teszik fel nekem a fenti kérdést, és hogy a kérdező mit tud rólam és Budapestről. Ha a Bérc utcából ismerős személy teszi fel nekem a kérdést a Bérc utcában, akkor mondhatom, hogy *A 7-ben*. Ha a beszédhelyzetből kitűnik, hogy a beszélő csak arra kíváncsi, hogy Budapest melyik részében lakom, válaszolhatok *A Gellért-hegyen* vagy *Az I. kerületben* mondatokkal. A döntő tehát az, hogy a pragmatikailag adekvát válaszhoz ki kell találnia a megkérdezettnek, hogy a kérdező tulajdonképpen mire is kíváncsi (és mi az, amit már tud). Azt mondhatjuk tehát, hogy a pragmatikailag adekvát válasznak *informatívnak* kell lennie.

Ez azonban még mindig nem elegendő. Ha valaki a belvárosban megkérdezi tőlünk, hogy hol van a legközelebbi postahivatal, akkor a helyes válasz nem föltétlenül a pontos cím megadása (Városház u. 9—11.), bár ez a válasz föltehetőleg informatív. A kérdező minden valószínűség szerint postát keres, tehát az adekvát válasz egy útleírás: *Menjen a következő sarokig, ott forduljon jobbra...* Ebben az esetben a *hol* tulajdonképpen azt jelenti, hogy *Mondd meg, hogyan jutok el...* Ezért a *hasznos* válasz egy útleírás, és nem a pontos cím megadása. A megkérdezettnek tehát igyekeznie kell nemcsak informatív, hanem hasznos választ adnia a feltett kérdésre.

A kérdő mondatok pragmatikája ezeknek és hasonló kérdéseknek a tisztázására vállalko-

zik. Lényegében a kérdő mondat és a rá adható válasz viszonya pragmatikai természetű. Nem véletlen tehát, hogy a pragmatikaelméleti szempontok érvényesítése a kérdő mondatok vizsgálatában sok olyan új szempontot hozott felszínre, melyre a korábbi kutatás nem gondolhatott. Ilyenek mindenekelőtt a kérdő mondatok és a beszédteória-elmélet kapcsolata, a pragmatikailag adekvát válaszok kérdése, a kérdő mondatok szerepe a különböző beszédhelyzetekben.

7. Ezzel elérkeztem előadásom végéhez. Úgy gondolom, hogy a bemutatott példák elég világosan bizonyítják, hogy a magyar nyelv kutatásában mennyire fontosak az általános nyelvészeti szempontok. Láttuk, hogy

1) az általános nyelvészeti módszerek adekvátabbá tehetik a korábbi leíró taxonómiákat;

2) az általános nyelvészeti módszerek alkalmazása empirikusan új eredményekhez vezethet;

3) az új elméleti kérdésfeltevések új nyelvi tényeket (a nyelvre vonatkozó általánosításokat) hozhatnak felszínre;

4) a nyelvelmélet lehetővé teszi, hogy összefüggéseket állapítsunk meg a nyelv különböző tényei között, és így a nyelvi jelenségeket ne csak leírjuk, hanem magyarázzuk is, ami közelebb visz bennünket a magyar nyelv lényegének (szerkezetének) megismeréséhez.

Példáimat a morfológia, a szemantika és a pragmatika területeiből merítettem, mivel ma-

gam elsősorban ezekkel a diszciplínákkal foglalkoztam, mondanivalóm lényege azonban a fonológiára, a szintaxisra és a nyelvtudomány egyéb területeire is vonatkozik. Úgy hiszem, nem férhet kétség ahhoz, hogy általános nyelvészeti ismeretek nélkül egy nyelv kutatása sem vezethet kielégítő eredményekhez.

A magyar nyelv kutatásának általános nyelvészeti vonatkozásait tárgyalva elsősorban az általános nyelvészeti módszerek és elméletek alkalmazásának a hasznosságát igyekeztem kihangsúlyozni, szem előtt tartva a bevezetőben említett kettősséget is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az általános nyelvészet szempontjából sem érdektelen egy nyelv elméletileg megalapozott kutatása. Különösen áll ez a magyarra, amely tipológiailag annyira különbözik az elméleti nyelvtudományban leginkább kutatott nyelvektől.

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc igazgató
Budapest, 1991
Nyomdai táskaszám: 19753
Felelős szerkesztő: Munkácsy Katalin
Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa
Kiadványszám: 2810
Megjelent: 1,97 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0236-6258

3493

